

ПОЛІТИКО-ПСИХОЛОГІЧНІ ВИКЛИКИ СОЦІАЛІЗАЦІЇ МОЛОДІ ТА РОЗВИТКУ ОСВІТИ

УДК 316.472.3-053.81:323.1

DOI <https://doi.org/10.33120/popp-Vol16-Year2024-173>

Дідук Інна Анатоліївна

кандидат психологічних наук,
старший науковий співробітник, відділ психологічних проблем
політичної поведінки молоді,
Інститут соціальної та політичної психології НАПН України
<https://orcid.org/0000-0002-8485-4278>
anpalich@ukr.net

ПОТЕНЦІАЛ ОСВІТНІХ ВПЛИВІВ НА ГРОМАДЯНСЬКУ ІДЕНТИФІКАЦІЮ В СИСТЕМІ ДЕРЖАВНОЇ ОСВІТНЬОЇ ПОЛІТИКИ

Актуальність проблеми зумовлена необхідністю розбудови вищої освіти, у центрі уваги якої – активація демократичних цінностей та компетентностей. Такий підхід вимагає аналізу соціально-психологічних впливів освітніх підходів, що забезпечують демократизацію освіти.

Мета роботи – дослідити освітні впливи на процес громадянської ідентифікації як усвідомленої громадянської самовизначеності особистості через її здатність до суб'єктної взаємодії.

Результати. Висвітлено поняття “демократичні компетентності”, з'ясовано його зміст і цінність у системі державної освітньої політики. Демократичні компетентності особистості представлено як здатність поводитися демократично в щоденних справах та індикатор громадянської ідентифікації. Встановлено, що освіта на демократичних засадах є ключовою стратегією державної освітньої політики та індикатором її дієвості. Проаналізовано європейські і вітчизняні практики забезпечення демократизації освіти. В основі цієї моделі окремо виділено цінності, які дають змогу брати участь у культурі демократії і є необхідними для концептуалізації компетентностей. Демократичні компетентності особистості представлено як її здатність мобілізувати й застосовувати психологічні ресурси, зокрема усвідомлювати демократичні цінності. Особливу увагу вітчизняної освітньої парадигми зосереджено на

наскрізному компетентнісному підході як процесі непрямой громадянської ідентифікації.

Висновок. Громадянська ідентифікація як результат цілеспрямованої прямої і непрямой ідентифікації розгортається, по-перше, через нормативне визнання та підтримку демократичної спрямованості системи освіти; по-друге, з огляду на особливості освітніх механізмів впливу наскрізного компетентнісного підходу; по-третє, завдяки суб'єкт-суб'єктній громадянській взаємодії учасників освітнього процесу.

Перспективи подальшого дослідження полягають у вивченні потенціалу діяльнісного підходу для громадянської ідентифікації здобувачів вищої освіти.

Ключові слова: державна освітня політика; громадянська ідентифікація; демократія в освіті; компетентнісний підхід; демократичні компетентності; громадянські компетентності.

Inna A. Diduk

Ph.D. in Psychology,

senior researcher of the department of psychological problems of political behavior of youth

Institute of Social and Political Psychology, NAES of Ukraine,

Kyiv, Ukraine

<https://orcid.org/0000-0002-8485-4278>

anpalich@ukr.net

POTENTIAL OF EDUCATIONAL INFLUENCES ON CIVIC IDENTIFICATION IN THE STATE EDUCATIONAL POLICY SYSTEM

The **relevance** of the problem is determined by the need to develop higher education, the focus of which is the activation of democratic values and competencies. This approach requires an analysis of the socio-psychological effects of educational approaches that ensure the democratization of education.

The purpose of the study is to investigate educational influences on the process of civic identification as a conscious civic self-determination of an individual through the ability to subject interaction.

The results. The concept of “democratic competencies” is examined, and its content and value within the state educational policy system are clarified. Democratic competencies are presented as the ability to behave democratically in daily affairs and as an indicator of civic identification. It is established that education based on democratic principles is a key strategy of state educational policy and an indicator of its effectiveness. The study analyzes European and domestic practices of ensuring the democratization of education. The foundation of this model highlights values that enable participation in a culture of democracy and are necessary for the conceptualization of competencies. The democratic competence of an individual is presented as the ability to mobilize and apply psychological resources, particularly the

awareness of democratic values. The domestic educational paradigm focuses on a transversal competency-based approach as a process of indirect civic identification.

Conclusions. Civic identification, as a result of purposeful direct and indirect identification, unfolds through, firstly, normative recognition and support for the democratic orientation of the education system, secondly, the peculiarities of educational mechanisms influencing the transversal competency-based approach, and thirdly, through subject-subject civic interaction of participants in the educational process.

Prospects for further research are considered in the direction of studying the potential of the activity approach of civic identification of higher education seekers.

Keywords: state educational policy; civic identification; democracy in education; competency-based approach; democratic competencies; civic competencies.

Постановка проблеми в загальному вигляді та її зв'язок з важливими науковими чи практичними завданнями. Державна освітня політика спрямована на створення умов для формування громадянина демократичної правової держави. Питання громадянської самоідентифікації у виразне освітні підходи і технології. На основі громадянської самоідентифікації здійснюється прийняття чинних суспільних цінностей і норм, завдяки чому відбувається інтерпретація політичного світу і свого місця в ньому. Демократичні цінності та компетентності є засадничими якостями громадянської ідентифікації, в основі яких лежать довіра, егалітаризм, гуманізм, автономія, співучасть, толерантність, самовираження. Саме ці демократичні принципи формують смисли й цілі життєдіяльності здобувача вищої освіти і регулюють способи їх досягнення. Усе це передбачає екзистенційну стійкість і психологічну рівновагу особистості.

Перехід від інформаційно-знаннєвої моделі освіти до компетентнісної відкриває перед здобувачами освіти широкі можливості проектування власного життя в умовах демократії. Водночас демократизація освіти супроводжується певними ризиками. Ідеться, по-перше, про некоректне тлумачення демократичних цінностей; по-друге, про їх "механізацію" – лише пояснення і декларативність; по-третє, про неузгодженість освітніх підходів та компетентностей і як результат – фрагментарність та поверховість ціннісних смислів. Раціоналізація ідентифікаційної сфери дасть змогу вибудувати цілісний зміст громадянської освіти, забезпечити релевантні умови її демократизації. Актуальність проблеми зумовлена необхідністю розбудови вищої освіти, у центрі уваги якої – активація демократичних цінностей і компетентностей. Такий підхід вимагає аналізу соціально-психологічних впливів освітніх підходів, що забезпечують демократизацію освіти.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. Сьогодні поняття громадянської ідентифікації є одним із ключових питань для розуміння відносин між державою, освітою і особистістю. “Проблема формування громадянської ідентичності в умовах війни досягла максимальної гостроти”, – наголошує В. Ковальчук (2021, с. 66). Вітчизняні науковці активно досліджують сутність громадянської ідентифікації (Жадан, 2019; Ковальчук, 2021; Позняк, 2019; Резнік, 2006, Сидоркіна, 2019; Скнар, 1019). Громадянську самоідентифікацію розглядають як “усвідомлення особистістю своєї належності до спільноти, члени якої готові і здатні до обстоювання своїх інтересів у відповідальній, конструктивній соціальній взаємодії” (Жадан, 2019, с. 14). Результатом громадянської самоідентифікації є громадянська ідентичність, яку розуміють як “отождошення себе зі спільнотою громадян національно-державного утворення; феномен свідомого та активного громадянства, усвідомлення себе членом громадянського суспільства” (Резнік, 2006). Ці поняття розглядають насамперед у контексті свідомого та активного громадянства. Показниками громадянської ідентифікації молоді, на думку М. Сидоркіної (2019), є усвідомлення власної належності до держави; ставлення до спільної з іншими співгромадянами “території життя”, яка сприймається як Батьківщина; значущість і переживання національної єдності; усвідомлення власної належності до громадянської спільноти; усвідомлення спільності долі з іншими співгромадянами; почуття співпричетності та спільності; смисли, що відображають почуття відповідальності громадянина як члена певної громадянської спільноти і громадянського суспільства; особливості позиціонування себе в просторі громадянської взаємодії (усвідомлення власної ролі та можливостей як громадянина).

Важливим чинником процесу громадянської ідентифікації дослідники вважають освіту, здатну самоідентифікувати, з одного боку, особистість, а з другого – націю. “Чим сильніше почуття культурної єдності, тим сильніше і глибше усвідомлення ідентичності всередині нації, і з точністю до навпаки – слабкість об’єднувачого елемента чи його відсутність призводять до слабкості нації та її занепаду”, – наголошує В. Ковальчук (2021, с. 67). Саме демократичність освіти варто розглядати як засадничу якість громадянської ідентифікації. Водночас адаптація до загальноєвропейських стандартів освітнього простору має відбуватися за умови збереження та розвитку пріоритетів національного складника. Американський філософ і педагог Д. Дьюї першим розробив концепцію демократизації освіти за “допомогою досвіду, через досвід і для досвіду” (2003, с. 25). Відомі експерти з питань освіти К. Робінсон і Л. Ароніка, говорячи про основні цілі сучасної освіти на сучасному етапі її розвитку,

пропонують своє бачення демократії – як “усеохопної, змістовної і перебудовчої” моделі (2016, с. 133). Тому демократизацію освіти можна розглядати як наслідок реформування вищої освіти в Україні за період існування незалежної держави. Отже, роль демократичного чинника освітньої політики для громадянської ідентифікації надзвичайно вагома. Вища освіта України переживає сьогодні активну демократичну трансформацію, що й стало предметом нашого наукового пошуку.

Мета дослідження – проаналізувати соціально-психологічні особливості освітніх впливів на громадянську ідентифікацію та з’ясувати ступінь їхньої відповідності демократичним компетентностям.

Виклад основного матеріалу дослідження. Термін “демократія” в широкому розумінні означає народне правління, у філософському сенсі її розглядають як поцінування свободи, у соціальному – як спосіб організації суспільства. Однак демократія – це щось більше, ніж форма управління, – це спосіб залучення до суспільного життя, ціннісний стрижень ухвалення рішень та реагування на виклики майбутнього. Громадянські цінності й компетентності, пронизані духом демократичного світобачення та світоконструювання, відповідно, конструюють громадянську ідентичність.

Саме ідеї демократизму визначають як сучасну українську державність, так і формування освітньої парадигми. Правові засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності проголошено в Конституції України, законах України “Про освіту”, “Про вищу освіту”, “Про основні засади державної політики у сфері утвердження української національної та громадянської ідентичності”, “Про забезпечення функціонування української мови як державної”, “Про правовий статус та вшанування пам’яті борців за незалежність України у ХХ столітті”. Кабінет Міністрів України 2020 року затвердив план дій щодо реалізації Стратегії національно-патріотичного виховання на 2020–2025 роки”, 2022 року – вніс зміни до Концепції розвитку громадянської освіти в Україні, 2023 року – ухвалив Стратегію утвердження української національної та громадянської ідентичності на період до 2030 року, окресливши очікувані результати, механізми та план заходів щодо її реалізації.

У нормативних документах закріплено пріоритет цінностей демократизму: свободи, самобутності, гідності, відкритості і толерантності. Заразом наголос робиться на розвитку суб’єктності здобувача освіти. Особистісно орієнтований, компетентнісний і діяльнісний підходи покликані створити для здобувача освіти простір реалізації потреб і можливостей.

Процес демократизації у вищій освіті реалізується через право здобувача вищої освіти на освіту; право на вибір форми навчання; прозорість правил прийому, відрахування, поновлення, переривання і переведення; освітню практику формування індивідуальних навчальних планів та індивідуальних освітніх траєкторій навчання; перебування в безпечних і нешкідливих умовах навчання; безоплатне користування інформаційними фондами, навчальною і науковою базами закладу вищої освіти; забезпечення права осіб з особливими освітніми потребами. Студенти мають право й змогу вирішувати питання навчання і побуту, захисту прав та інтересів, а також участі в управлінні закладом вищої освіти через роботу студентського самоврядування. Такі норми дають змогу здобувачеві вищої освіти реалізовувати свій потенціал та бути активним учасником освітнього процесу. У здобувачів вищої освіти є завдяки цьому свобода вибору та автономність.

Освітній стандарт проголошує такий принцип навчання, у центрі якого – особистість. Значущості набувають аспекти студентоцентризму, академічної доброчесності та академічної свободи, які розвивають горизонтальну освітню взаємодію. Студентоцентризм як філософія бачення розвитку освіти, коли здобувач вищої освіти стає суб'єктом освітньої діяльності, передбачає: заохочення здобувачів вищої освіти до ролі автономних і відповідальних суб'єктів освітнього процесу; створення освітнього середовища, орієнтованого на задоволення потреб та інтересів здобувачів вищої освіти, зокрема надання можливостей для формування індивідуальної освітньої траєкторії; побудову освітнього процесу на засадах взаємної поваги і партнерства між учасниками освітнього процесу (Рашкевич, 2014). Студентоцентроване навчання переміщує центр ваги з викладача на студента, надаючи останньому як право на побудову індивідуальної освітньої траєкторії та максимальне занурення в освітній процес, так і більшої відповідальності за результати навчання. Водночас важливим є можливість рефлексії, зворотного зв'язку з викладачем та обговорення з ним досягнутого результату. Основою студентоцентрованого навчання стають розподілене лідерство (проактивність, право вибору та відповідальність за нього, горизонтальність зв'язків) і соціальне партнерство (рівність сторін, добровільність зобов'язань).

Ідеться насамперед про перебування студента в демократичному освітньому середовищі, що забезпечує конструювання його особистості як суб'єкта взаємодії. Створено значущі умови для того, щоб здобувачі вищої освіти могли розвивати свій потенціал у такий спосіб і в такому темпі, який їм підходить і на який вони самі впливають. Розвиток демократичних і громадянських компетентностей розгортається, по-

перше, через нормативне визнання та підтримку демократичної спрямованості системи освіти. По-друге, через розвиток освітніх механізмів впливу: підходи, методи та прийоми. По-третє, через суб'єкт-суб'єктну взаємодію учасників освітнього процесу, на засадах партнерства, взаємоповаги та довіри.

Реалізація принципу демократизації у вищій освіті відбувається двома шляхами. Перший – через викладання дисциплін соціально-гуманітарного циклу, упровадження окремих модулів та спецкурсів на освітніх платформи з громадянської освіти. Волонтерські ініціативи також сприяють формуванню досвіду взаємопідтримки і взаємодопомоги. Відповідно, цей шлях реалізовується через цілеспрямовану пряму ідентифікацію. Другий шлях реалізації – через розвиток громадянської компетентності як наскрізної лінії змісту освіти, тобто цілеспрямованої непрямой ідентифікації. Перший підхід демонструє свою обмеженість і фрагментарність, оскільки не враховує повною мірою особливостей формування громадянина, другий – відчуває дефіцит цілісного підходу. Зауважимо, що саме наскрізний підхід визначено в державній освітній політиці як стратегічний напрям. Також проблемним є й те, що засвоєння практик компетентної громадянської участі відбувається вкрай повільно; критичною також є здатність до конструктивної участі в громадянській діяльності (Жадан, 2022, с. 45). Теоретичні знання закладають необхідний фундамент громадянської культури, однак вони не формують демократичних потреб та громадянських якостей. Наскрізний підхід розширює освітні можливості та передбачає засвоєння студентом не окремих, відірваних один від одного елементів знань, умінь та емоційно-ціннісних ставлень, а оволодіння комплексним підходом.

Отже, формування наскрізних громадянських компетентностей постає як важливе завдання державної освітньої політики, спрямованої на утвердження демократичних цінностей, соціальної активності, громадянської позиції та відповідальності. Водночас важливо забезпечити зв'язок громадянських компетентностей з ідеями демократії, справедливості, прав людини, добробуту, з усвідомленням рівних прав і можливостей.

За визначенням Ю. Вахгіда, саме демократична освіта – це освітній ідеал, у якому демократія є одночасно метою і методом навчання (Waghid, 2014). Для поглиблення демократії в освіті у професійній підготовці викладачів активно розробляються та оновлюються підходи, методи та прийоми, що сприяють розвитку демократії.

Отже, державна освітня політика, як гарант реалізації ідей демократії, спрямовує свої зусилля на формування компетентного громадянина. Її завдання – навчати для демократії і через демократію.

Наскрізний компетентнісний підхід заохочує, підтримує та утврджує демократичний досвід здобувача освіти.

Визначення ключових дефініцій компетентнісного підходу конкретизовано в законодавчих освітніх актах України та європейських документах. У Законі про вищу освіту поняття “компетентність” трактується як “здатність особи успішно соціалізуватися, навчатися, провадити професійну діяльність, яка виникає на основі динамічної комбінації знань, умінь, навичок, способів мислення, поглядів, цінностей, інших особистих якостей” (Закон України “Про вищу освіту”). Зауважимо, що для опису компетентностей використовують такі поняття, як “знає і розуміє”, “уміє і застосовує”, “виявляє ставлення та оцінює”.

Європейський досвід формування демократичних компетентностей представлено з огляду на рамки компетентності для культури демократії, розроблені Радою Європи в Брюсселі. У європейських рамках компетентність розглядають як динамічний процес, оскільки він охоплює вибір, активізацію, організацію та координацію відповідних психологічних ресурсів, які потім використовуються у поведінці людини і в конкретних ситуаціях. Акцент зроблено на навчанні через демократію (досвід та емоції), навчанні про демократію (набуття знань і критичного розуміння) та навчанні для демократії (використання в конкретній ситуації розвинених здатностей).

Двадцять демократичних компетентностей розподілено на чотири сфери – цінності, ставлення, вміння, знання і критичне розуміння; описано конкретні компетентності, які сприяють демократичній культурній ідентичності, та способи їх упровадження. В основі моделі окремо виділяють *цінності*, які дають змогу брати участь у культурі демократії і є необхідними в контексті концептуалізації компетентностей, оскільки саме цінності перебувають на найглибшому рівні серед детермінант ухвалення рішень. Серед цінностей демократії виокремлюють: повагу до людської гідності та прав людини, визнання цінності культурного різноманіття, визнання цінності демократії, справедливості, рівності та верховенства права. *Ставлення* як загальна психологічна спрямованість розкривається через відкритість до інших культур, переконань і світогляду інших людей, через повагу, відповідальність, громадянську свідомість, упевненість у собі, прийняття невизначеності та неоднозначності. *Уміння* як здатність досягати певного результату характеризують вміння самостійно вчитися, аналітичне і критичне мислення, вміння слухати і спостерігати, емпатію, гнучкість та адаптивність, мовні і комунікативні вміння, вміння співпрацювати, вміння вирішувати конфлікти. *Знання та усвідомлення смислів* підкреслюють необхідність усвідомлення й оцінювання значень у

контексті демократичних процесів: знання і критичне розуміння самого себе, знання і критичне розуміння мови та особливостей спілкування, знання і критичне розуміння світу (політики, права, прав людини, культури, релігії, історії, ЗМІ, економіки тощо). Розробники європейських рамок пропонують через комбінацію зазначених компетентностей створювати і доповнювати навчальні програми. Вони звертають увагу на важливість формування демократичної компетентності особистості як “здатності мобілізувати і застосовувати відповідні психологічні ресурси, ... щоб належним чином ефективно реагувати на вимоги, виклики та можливості, які виникають у демократичних ситуаціях” (Компетентності для культури..., 2018, с. 14). На основі рамок компетентностей створено посібник “Наскрізнi компетентності для демократії”, який містить 60 вправ для розвитку та оцінювання ставлень, умінь, цінностей і знань, необхідних для підтримки культури демократії (Арато та ін., 2019).

Отже, демократична компетентність є невід’ємним складником освітнього підходу. Зазначимо, що компетентності охоплюють не лише вміння, знання та розуміння, а й цінності і ставлення, які вважаються необхідними для ефективної поведінки в демократичних ситуаціях. Їх визначено як психологічні ресурси, які можна активізувати, організувати та застосовувати в поведінці. Якщо компетентності не мобілізуються і не застосовуються, то особу не можна вважати компетентною. Тож в основі концепції компетентності лежить ідея компетентної особистості, яка не лише має необхідні знання, а й уміє діяти адекватно у відповідних ситуаціях, застосовуючи ці знання, бере на себе відповідальність за певну діяльність.

Чимало досліджень вітчизняних психологів присвячено змісту та особливостям громадянської компетентності. У них наголошується на значущості становлення громадянської компетентності в умовах розбудови громадянського суспільства. Під громадянською компетентністю розуміють “здатність людини активно, відповідально й ефективно реалізовувати громадянські права та обов’язки з метою розвитку демократичного громадянського суспільства” (Жадан, 2022). М. Михайліченко (2007) важливим показником громадянської компетентності вважає вміння оцінювати себе як суб’єкта громадського життя, оцінювати рівень залученості до нього та результативність цього процесу.

Водночас дослідники звертають увагу на багаторівневість і складноструктурованість громадської компетентності. Так, О. Власенко (2019) до структури громадянської компетентності відносить когнітивний, ціннісний, мотиваційний та операційно-діяльнісний компоненти. С. Позняк (2019) вибудовує модель громадянської

компетентності, виокремлюючи когнітивний, афективний і конативний складники та визначаючи комунікативні практики соціальної взаємодії як індикатор громадянської компетентності. М. Сидоркіна (2019) розглядає громадянську компетентність у розрізі концепції соціального інтересу, який базується на почутті спільності з іншими, та фокусує увагу на розвитку соціального інтересу як одного з чинників формування мотивації громадянської відповідальності та суб'єктності.

Також у доробку науковців представлено рекомендації щодо впровадження в освітній процес технологій, прийомів і форм взаємодії, спрямованих на розвиток громадянських компетентностей (Власенко, 2019). Зокрема, Н. Мельник (2018) звертає увагу на засади розвитку громадянської компетентності майбутніх педагогів. Предметом наукового пошуку є також вивчення наскрізних громадянських компетентностей. Наприклад, Т. Смагіна зазначає, що із загального переліку результатів компетентностей доречно виокремити універсальні маркери громадянської компетентності, які насамперед будуть реалізовувати педагоги (2022, с. 26).

У монографії І. Жадан “Громадянська компетентність: соціальні очікування і реальність” (2022) описано соціально-психологічну модель детермінації розвитку громадянської компетентності, розроблену на основі емпіричного дослідження. Також представлено систему впливів середовища через прямий, опосередкований і непрямий чинники; визначено інструменти впливу соціального середовища: обмеження (нормативні і ненормативні); сприяння; мотивування. Визначено ознаки соціально-психологічних характеристик середовища розвитку громадянської компетентності студентської молоді: насиченість, структурованість, трансформаційність, поліфункціональність, варіативність, доступність і безпечність. Також виокремлено показники та індикатори окремих компетентностей з метою формулювання завдань, вибору методів навчання та оцінювання стану розвитку компетентностей. У роботі зосереджено увагу на розвитку громадянських компетентностей майбутніх педагогів.

Отже, наскрізність громадянських компетентностей досягається поступово, формується цілою низкою освітніх підходів і технологій на різних рівнях освіти. Результати навчання мають бути чітко вимірюваними і сфокусованими на очікуваних навчальних досягненнях студента. Демократичні засади вищої освіти детермінують розвиток таких громадянських компетентностей, які, з одного боку, забезпечують умови для солідаризації суспільства, а з другого – громадянського самовираження.

Компетентнісний підхід передбачає, що демократичні компетентності мають стати одним із найважливіших результатів освіти. У структурі особистості вони оприявнюються через такі психологічні ресурси, як знання та розуміння, цінності і ставлення, досвід громадянської діяльності, які є результатом громадянської ідентифікації.

Серед українських закладів вищої освіти сьогодні активно поширюється суспільно орієнтоване навчання – освітній підхід, спрямований на розвиток відповідальних практик взаємодії здобувачів освіти з громадами. Він полягає в тому, що свої академічні знання та практичні навички здобувачі освіти зосереджують на вирішенні проблем у громаді. У такий спосіб поєднуються академічність і суспільна значущість, розширюються можливості громадянської залученості. Стратегію інтеграції суспільно орієнтованого навчання в систему викладання реалізує і розвиває низка закладів вищої освіти, зокрема Український католицький університет, Сумський державний університет, Національний технічний університет “Дніпровська політехніка”. Досвід суспільно орієнтованого навчання, поширеного в багатьох країнах світу, демонструє свою дієвість для розвитку громадянських і демократичних компетентностей.

З огляду на вищенаведені підходи можемо зробити такі **висновки**:

1. Освіта на демократичних засадах є ключовою стратегією державної освітньої політики та індикатором її дієвості.

2. Демократична компетентність як інтегративна якість особистості лежить в основі її громадянської відповідальності та суб’єктності.

3. Наскрізний компетентнісний підхід має значний потенціал у формуванні демократичних цінностей; він є стандартом, на який має орієнтуватися викладач.

4. Громадянська ідентифікація як результат цілеспрямованої прямої і непрямої ідентифікації розгортається, по-перше, через нормативне визнання та підтримку демократичної спрямованості системи освіти; по-друге, через особливості освітніх механізмів впливу наскрізного компетентнісного підходу; по-третє, через суб’єкт-суб’єктну громадянську взаємодію учасників освітнього процесу.

Перспективи подальших досліджень полягають у вивченні потенціалу діяльнісного підходу для громадянської ідентифікації здобувачів вищої освіти.

Список використаних джерел

Арато, Ф., Губер, Й., Лазар, І., & Момпуа-Гайяр, П. (2019). *Наскрізні компетентності для демократії*. Осло: Європейський центр ім. Вергеланда.

Власенко, О. М. (2019). Зміст та структура громадянської компетентності випускника закладу середньої освіти. *Педагогіка формування творчої особистості у вищій і загальноосвітній школах*, Вип. 62, Т. 1, с. 98–98.

Дьюї, Д. (2003). *Демократія і освіта*. Львів: Літопис.

Жадан, І. В. (2022). *Громадянська компетентність: соціальні очікування і реалії*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Жадан, І. В., Краснякова, А. О., Позняк, С. І., & Скнар, О. М. (2019). *Механізми громадянської і національної самоідентифікації: трансформації комунікативних практик*. Кропивницький: Імекс-ЛТД.

Ковальчук, В. Б. (2021). Конституційна, громадянська, та національна ідентичність через призму формування політичної нації в Україні. *Український часопис конституційного права*, 4, 65–76.

Компетентності для культури демократії. Живемо разом як рівноправні громадяни в культурно багатоманітному демократичному суспільстві. (2018). Взято з <http://rm.coe.int/version-ukrainienne-240418/16807c886e>

Мельник, Н. І. (2018). Цінності громадянської компетентності як базові у професійній підготовці майбутніх вихователів. *Актуальні проблеми педагогіки, психології та професійної освіти*, 2. Взято з <http://journals.urau.ua/appf/article/view/124143>

Михайліченко, М. В. (2007). *Формування громадянської компетентності майбутніх учителів предметів гуманітарного циклу*. (Дис. канд. пед. наук). Національний педагогічний університет ім. М. П. Драгоманова, Київ.

Позняк, С. І. (2019). Комунікативні практики соціальної взаємодії як індикатор громадянської компетентності студентської молоді. *Наукові студії із соціальної та політичної психології*, 43 (46), 7–37.

Про вищу освіту (2014). *Відомості Верховної Ради*, 37-38, ст. 2004. Взято з <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text>

Рашкевич, Ю. М. (2014). *Болонський процес та нова парадигма вищої освіти*. Львів: Видавництво Львівської політехніки.

Резнік, О. (2006). Громадянська ідентичність. В *Енциклопедія Сучасної України*. Т. 6. Київ: Інститут енциклопедичних досліджень НАН України.

Робінсон, К., & Ароніка, Л. (2016). *Школа майбутнього*. Львів: Літопис.

Сидоркіна, М. Ю. (2019). Громадянська компетентність у розрізі концепції соціального інтересу. *Теорія і практика сучасної психології*, 6, 193–197. <https://doi.org/10.32840/2663-6026.2019.6-2.34>

Смагіна, Т. М. (2022). Наскрізнi маркери потенціалу громадянської компетентності у Державному стандарті базової середньої освіти. *Інноваційна педагогіка*, Вип. 53, Т. 2, с. 23–26.

Waghid Y. (2014). *Pedagogy Out of Bounds: Untamed Variations of Democratic Education*. Springer Science & Business Media.

References

Arato, F., Huber, Y., Lazar, I., & Mompua-Gaiiar, P. (2019). *Naskrizni kompetentnosti dlia demokratii* [Cross-cutting competences for democracy]. Oslo: Yevropeiskiy tseentr imeni Vergelanda. (in Ukrainian)

Dewey, J. (2003). *Demokratiia i osvita* [Democracy and education]. Lviv: Litopys. (in Ukrainian)

Kompetentnosti dlia kultury demokratii. Zhyvemo razom yak rivnopravni hromadiany v kulturno bahatomanitnomu demokratychnomu suspilstvi [Competencies for the culture of democracy. We live together as equal citizens in a culturally Bahatomanite democratic society]. (2018). Retrieved from <http://rm.coe.int/version-ukrainienne-240418/16807c886e> (in Ukrainian)

Kovalchuk, V. B. (2021). Konstytutsiina, hromadianska, ta natsionalna identychnist cherez pryzmu formuvannia politychnoi natsii v Ukraini [Constitutional, civil, and national identity through the prism of the formation of a political nation in Ukraine]. *Ukrainskyi chasopys konstytutsiinoho prava* [Ukrainian Journal of Constitutional Law], 4, 65–76. (in Ukrainian)

Melnyk, N. I. (2018). Tsinnosti hromadianskoi kompetentnosti yak bazovi u profesiinii pidhotovtsi maibutnikh vykhovateliv [Values of civic competence as basic in the professional training of future educators]. *Aktualni problemy pedahohiky, psykhologii ta profesiinoi osvity* [Actual problems of pedagogy, psychology and professional education], 2. Retrieved from <http://journals.urau.ua/apppf/article/view/124143> (in Ukrainian)

Mykhailichenko, M.V. (2007). *Formuvannia hromadianskoi kompetentnosti maibutnikh uchyteliv predmetiv humanitarnoho tsykladu*. (Thesis of the candidate of pedagogical sciences). National Pedagogical University named after M. P. Drahomanova, Kyiv. (in Ukrainian)

Pozniak, S. I. (2019). Komunikatyvni praktyky sotsialnoi vzaiemodii yak indyikator hromadianskoi kompetentnosti studentskoi molodi [Communicative practices of social interaction as an indicator of civic competence of student youth]. *Naukovi studii iz sotsialnoi ta politychnoi psykhologii* [Scientific studios on social and political psychology], 43 (46), 7–37. (in Ukrainian)

Pro vyshchu osvitu [About higher education] (2014). *Vidomosti Verkhovnoi Rady*, № 37-38, Art. 2004. Retrieved from <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/1556-18#Text> (in Ukrainian)

Rashkevych, Yu. M. (2014). *Bolonskyi protses ta nova paradyhma vyshchoi osvity* [The Bologna process and the new paradigm of higher education]. Lviv: Vydavnytstvo Lvivskoi politekhniki. (in Ukrainian)

Reznik, O. (2006). Hromadianska identychnist [Civic identity]. In *Entsyklopediia Suchasnoi Ukrainy* [Encyclopedia of Modern Ukraine]. Vol. 6. Kyiv: Instytut entsyklopedychnykh doslidzhen NAN Ukrainy. (in Ukrainian)

Robinson, K., & Aronika, L. (2016). *Shkola maibutnoho* [School of the future]. Lviv: Litopys. (in Ukrainian)

Smahina, T. M. (2022). Naskrizni markery potentsialu hromadianskoi kompetentnosti u Derzhavnomu standarti bazovoi serednoi osvity [Cross-cutting markers of the potential of civic competence in the State standard of basic secondary education]. *Innovatsiina pedahohika* [Innovative pedagogy], Is. 53, Vol. 2, pp. 23–26. (in Ukrainian)

Sydorkina, M. Yu. (2019). Hromadianska kompetentnist u rozrizi kontseptsii sotsialnoho interesu [Civic competence in terms of the concept of social interest]. *Teoriia i praktyka suchasnoi psykholohii* [Theory and practice of modern psychology], 6, 193–197. (in Ukrainian)

Vlasenko, O. M. (2019). Zmist ta struktura hromadianskoi kompetentnosti vypusknika zakladu serednoi osvity [The content and structure of civic competence of a graduate of a secondary education institution]. *Pedahohika formuvannia tvorchoi osobystosti u vyshchii i zahalnoosvitnii shkolakh* [Pedagogy of the formation of a creative personality in higher and state-of-the-art educational schools], Is. 62, Vol. 1, pp. 98–98.

Waghid Y. (2014) *Pedagogy Out of Bounds: Untamed Variations of Democratic Education*. Springer Science & Business Media. (in English)

Zhadan, I. V. (2022). *Hromadianska kompetentnist: sotsialni ochikuvannia i realii* [Civic competence: social expectations and realities]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)

Zhadan, I. V., Krasniakova, A. O., Pozniak, S. I., & Sknar, O. M. (2019). *Mekhanizmy hromadianskoi i natsionalnoi samoidentyfikatsii: transformatsii komunikatyvnykh praktyk* [Mechanisms of community and national self-identification: transformations of communicative practices]. Kropyvnytskyi: Imeks-LTD. (in Ukrainian)